

Governar i forjar el record.
El Consell de València i Jaume I (ss. XIV-XV)

[Governing and manufacturing memory.
The 'Consell' of Valencia and James I (14th-15th centuries)]

FRANCESC GRANELL SALES

Universitat de València

Francesc.Granell@uv.es

RESUM: El present escrit indaga en la manera en què el Consell municipal de la ciutat intervingué en el procés de rememoració de Jaume I. Se centra, concretament, en un conjunt d'objectes i de manifestacions artístiques i performatives que, en l'àmbit urbà, formaven part de la quotidianitat i que, per tant, tenien un marge d'acció decisiu en la idea que la societat tenia de Jaume I. Parteix del fet que la figura del monarca no només era un record històric verificable, sinó també una *fabricació*; és a dir, una imatge formulada per les institucions i projectada en diferents mitjans i contextos. Com a *fabricació*, podia contenir, en estat més o menys latent, objectius pràctics que emanaven de la voluntat del Consell.

PARAULES CLAU: Jaume I, Corona d'Aragó, València medieval, memòria, imatge reial, cultura visual

ABSTRACT: This paper studies the way in which the municipal council of the city intervened in the process of remembrance of James I. It focuses specifically on a set of objects and artistic and performative manifestations which, in the urban sphere, formed part of everyday life and which, therefore, had a decisive influence on society's idea of James I. It starts from the assumption that the figure of the monarch was not only a verifiable historical memory, but also a fabrication; that is, an image formulated by institutions and projected in different media and contexts. As a fabrication, it could contain, latently or not, practical purposes deriving from the will of the council.

KEYWORDS: James I, Crown of Aragon, Medieval Valencia, memory, royal image, visual culture

Recepció: 10/04/2023. Acceptació: 18/04/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Governar i forjar el record. El Consell de València i Jaume I (ss. XIV-XV)

El record del rei Jaume I en la baixa edat mitjana ha estat analitzat per mitjà de diferents materials: la producció literària i, en general, la historiogràfica (Belenguer 2009 [1a ed. 1984]; Cingolani 2008; Escartí Soriano 2021), les festes commemoratives (Narbona Vizcaíno 1997; 2011; Alomar Canyelles 1998; Quintana Torres 1998; Granell Sales 2017) i l'art (Serra Desfilis 2007; 2018; Serrano Coll 2008; 2015; Molina i Figueras 2018). Per al tema que planteja el títol de l'article, en concret, són essencials els treballs de Rubio Vela (2008; 2012), qui, centrant-se en aquest mateix àmbit geogràfic i cronològic —la ciutat de València en època baixmedieval—, ha identificat un actor històric implicat en el procés de rememoració del monarca: el patriciat urbà. L'autor ha fonamentat les seues contribucions en la documentació, principalment municipal, per a sostenir que Jaume I, recordat en els seus vessants de fundador, conqueridor, *cristianitzador* i legislador, era una figura sentida com a pròpia perquè la comunitat li devia la seua pròpia existència, així com la preeminència política de la capital sobre el regne (Rubio Vela 2008: 153-155; 2012: 109-123). Tenint-ho en compte, el present escrit indaga en la manera en què el Consell municipal de la ciutat intervingué en el procés de rememoració del rei. Se centra, concretament, en un conjunt d'objectes i de manifestacions artístiques i performatives que, en l'àmbit urbà, formaven part de la quotidianitat i que, per tant, tenien un marge d'acció decisiu en la idea que la societat tenia de Jaume I. Parteix del fet que la figura del monarca no només era un record històric verificable, sinó també una *fabricació*;¹ és a dir, una imatge formulada per les institucions i projectada en diferents mitjans i contextos. Com a *fabricació*, podia contenir, en estat més o menys latent, objectius pràctics que emanaven de la voluntat del Consell.

1 Deven el sentit del terme al llibre de Burke (1995 [1992]).

2. El pes de la llei

Després que el regne de València fora incorporat a la Corona d'Aragó, Jaume I va definir una estructura institucional per al nou reialme que es mantingué al llarg de la baixa edat mitjana. Els òrgans de govern dels municipis, particularment, es crearen amb l'objectiu de ser una delegació del poder reial i els prohoms que n'estaven al capdavant tendiren a ser uns aliats de la monarquia (Guinot Rodríguez 2012). Entre els diferents càrrecs municipals hi havia els sis jurats —dos cavallers i quatre ciutadans des del 1349—, les autoritats polítiques que autènticament posseïen el poder del regiment autònom de la ciutat: administraven i governaven el nucli urbà i el terme de València en nom del monarca. Aquests jurats presidien el Consell General, l'òrgan executiu de la ciutat constituït com una assemblea que es reunia periòdicament i que estava conformada —sempre des del 1349— per més de quaranta representants dels oficis, quaranta-huit representants dels districtes parroquials de l'urbs, quatre juristes i sis cavallers i generosos (Narbona Vizcaíno 1995: 34-52).

Era lògic que els jurats, la resta de membres del Consell i els principals càrrecs i les magistratures municipals, tingueren present Jaume I en la seua faceta de legislador: el regiment de la ciutat i del regne es fonamentava en els furs, el corpus legislatiu promulgat pel monarca que anà modificant-se i ampliant-se, per exemple, per mitjà de privilegis reials, que eren concessions excepcionals atorgades per la Corona a petició del govern en qüestió (García Edo 2008; Narbona Vizcaíno 2008). Entre els segles XIII i XV, el Consell encarregà còpies dels furs i dels privilegis, amplià els reculls legislatius ja existents i en restaurà aquells que es trobaven en mal estat per a custodiar-los a la Cort dels justícies o, sobretot a la Casa de la Ciutat, la seu del poder municipal.² Que les compilacions de lleis foren anomenades *tresors* (Rubio Vela 1993: 144) evidencia que

2 Ramón Marqués (2005, II: 48, 59, 72, 151, 210, 224, 265, 356) registra encàrrecs d'aquestes compilacions legislatives per part del Consell. La consulta dels furs i privilegis no estava reservada exclusivament als òrgans de govern. En l'àmbit urbà, els professionals del dret també en posseïen (Cortés 2001: 24, nota 25).

les concebien com unes obres distingides de caràcter enciclopèdic dignes de ser conservades. El fet de preservar-les era una tasca ineludible per a la monarquia i el govern de la ciutat. A la legislació jaumina, se li atorgava, a més, una càrrega simbòlica, relacionada amb la figura del fundador i la rellevància d'un esdeveniment històric, el de la seua conquesta.

Dels furs que ordenà confeccionar Alfons el Benigne entre la fi del 1329 i l'inici del 1330 es desprèn aquest valor particular de l'ordenament jurídic de Jaume I.³ El manuscrit original era obra d'un copista anònim, la tasca del qual va ser revisada per Bonanat Sopera, jurista de la Cancelleria Reial. El pròleg comença al·ludint a la gesta del rei: «Esguarda·ns que·l senyor rey en Jacme, de bona memòria, [...] conquerí lo regne de València, tollén aquell de mans de sarraïns e infels». I continua fent una menció a la legislació que promulgà: «Acabada la dita benaventurada conquesta, feu e ordonà Furs de València per universal e I^a ley, a tots los habitants del dit regne».⁴ Heus ací que el record del legislador era singular, inseparable del de fundador en la seua faceta d'heroi conqueridor. A banda, en aquest cas, la remembrança tenia una raó peculiar de ser. La nova legislació d'Alfons IV era producte d'unes negociacions que havien comptat amb les reticències de determinats senyorius i viles poblades a fur d'Aragó, atès que establia l'aplicació dels furs en tot el regne i, per tant, suprimia el doble ordenament jurídic en què el fur aragonès i el valencià estaven vigents de manera coetània (Romeu 1972; Baydal 2011, I: 434-465). La referència a Jaume I sostenia el fonament històric de la jurisdicció alfonsina: s'estava acomplint la voluntat del Conqueridor, qui ja havia definit l'aplicació de la legislació «a tots los habitants del dit regne».

Aquesta càrrega simbòlica de Jaume I fou un recurs que el poder municipal emprà per a recolzar un objectiu jurídic. Així es posà de manifest en el transcurs d'una sessió de Corts celebrada a la catedral de València en juliol de 1402. La sessió, que congregà, a més dels braços eclesiàstic, reial i els de

3 Hi ha edició facsímil (Ferrero, Graullera 2006).

4 Arxiu Històric Municipal de València (d'ara en avant AHMV), Furs de la ciutat e regne de València, sign. 1, 1329, f. 113r.

les viles i ciutats, el rei Martí l'Humà, la reina Maria de Luna, el rei Carles el Noble de Navarra i la seua filla Blanca, estava programada amb la finalitat que el municipi de València jurara Martí el Jove com a successor al tron de la Corona. L'acte es feia en procuració; és a dir, el primogènit no hi era en persona, el representava sa mare, la reina. Abans de reconèixer Martí el Jove com a hereu al tron, el municipi feu una petició al rei i a la reina. Consistia que Maria de Luna, en representació de Martí el Jove, es comprometera, primer, a respectar, particularment, tres privilegis i, segon, a jurar els furs i privilegis promulgats i concedits fins al moment, inclosos els de Martí I. La petició d'acatar específicament tres privilegis era rellevant perquè tots tres havien sigut atorgats per Jaume I. El jurat Joan Mercader fou la persona encarregada de pronunciar la petició i ho feu d'una manera especial:

[...] en alta veu explicà als dits molt alts senyors rey e reyna, mostrant aquí en presència de tota la dita cort e de altra molt gran multitud de poble com a totes parts fos la dita seu plena de poble per veure tal acte en inmensa multitud, primerament los furs antichs del sant rey en Jacme, conqueridor d'aquest regne, ab cubertes de fust, bullats ab bulla de plom, en fills de seda reyal, e enaprés mostrà en llur original forma los tres privilegis narrats en la dita e deiús *proxime* inserta suplicació la qual és del tenor que-s segueix.⁵

En efecte, Joan Mercader, davant de la multitud de gent que s'havia reunit a la catedral, va exhibir el còdex dels furs antics de Jaume I per a fer la seua exhortació. El llibre era un manuscrit jurídic sumptuós, degudament enquadernat, que encara conservava la butla de plom, símbol inequívoc de l'autenticitat de les lleis que contenia. I el jurat va obrir-lo per les pàgines en què estaven escrits els tres privilegis. Que l'expressió per a referir-se als privilegis fora «en

5 AHMV, Processos de corts generals del regne, y.y-3, f. 257r. L'acte està descrit entre els folis 251v i 260r del registre citat. Rubio Vela (2008: 143) va fer referència a un fragment del procés de corts, tot i que va dir que l'acte correspon al jurament dels furs de Martí I. L'entrada dels monarques a la ciutat s'havia dut a terme els últims dies de març (Aliaga, Company, Tolosa 2007: 17-19) i les Corts s'havien reprès a València el 3 d'abril (Romeu 1970: 597).

llur original forma» indica que el manuscrit era el que es confeccionà en època de Jaume I.⁶ Així doncs, el volum exhibit era el còdex totèmic de la *universitas*, l'objecte amb què el municipi s'identificava en relació amb els orígens històrics de la comunitat. En aquell context, els furs de Jaume I esdevingueren un escut que blindava els interessos del municipi per la càrrega històrica de la figura del Conqueridor. L'aura del còdex era una arma política que s'havia usat per a posar en relleu la importància de la petició municipal.⁷

Dues missives que els jurats de València enviaren a Alfons el Magnànim el 1418 i el 1422 contenien estratègies de persuasió molt similars a les evidenciades en el discurs que pronuncià Joan Mercader en les Corts del 1402. En la primera, li mostraven el seu descontentament amb el fet que es creara un episcopat a Xàtiva perquè la institució de la Seu de València fou dotada pel «molt alt senyor rey en Jacme, de santa memòria»; i, en la segona, li comunicaven el seu desacord en el nomenament de càrrecs eclesiàstic no valencians, aliens als avantpassats d'aquells que participaren en la conquesta «ensemps ab lo senyor rey en Jacme». Totes dues feien referència als orígens històrics més immediats de la comunitat per a sostenir la seua argumentació, i, ací, la figura de Jaume I n'era la pedra angular.⁸

Determinats manuscrits jurídics del poder municipal es decoraven amb caplletres, rúbriques, orles i miniatures. Algunes de les miniatures eren representacions figuratives de monarques com a reis jutges o justiciers, un tipus d'iconografia que derivava de les efígies dels segells i que remarcava l'autenticitat del contingut textual que acompanyava (Serrano Coll 2015: 57-106). Tanmateix, certes imatges de Jaume I que es pintaren en els còdexs legals trans-

6 Una altra expressió semblant es repeteix després: «los quals vos mostren bullats en llur propria forma». AHMV, Processos de corts generals del regne, y.y-3, ff. 259r. Quant a la pervivència dels manuscrits jurídics antics, el Consell tenia en compte que se'n conservaren en bon estat; a tall de mostra, un llibre de furs de Jaume I es tornà a enquadrar el 1444 perquè estava desgastat (Ramón Marqués 2005, II: 551).

7 Un comentari més extens sobre l'acte de jurament i l'exhibició dels furs de Jaume I es pot consultar en la nostra tesi inèdita —en aquests moments en procés d'edició— (Granell Sales 2022a: 117-122).

8 Els dos testimonis estan citats per Rubio Vela (1998, II: 116; 2008: 136).

Fig. 1: Llibre de privilegis, Arxiu Municipal d'Alzira, cod. esp. 0.0-3, f. 1r. © Arxiu Municipal d'Alzira.

cendiren les pautes figuratives comunes. Escrit vers 1380 i atribuït a l'obrador de Domingo Crespi (Villalba Dávalos 1964: 46-49; Cortés 2001: 16; Ramón Marqués 2007: 46-53; 2021), el llibre de privilegis de l'Arxiu Municipal d'Alzira (cod. esp. 0.0-3) és un recull de privilegis reials concedits per Jaume I, Pere el Gran, Alfons el Liberal, Jaume el Just, Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós. Cada monarca està representat en una inicial que encapçala el seu propi repertori de regalies. La de Jaume I és particular perquè no segueix els estereotips iconogràfics habituals, ni es pot justificar pel text que l'acompanya, que versa sobre la donació del cementeri i de les mesquites dels musulmans a la catedral [fig. 1]. Jaume I està tocant l'arpa: està representat com a David músic, una caracterització extraordinària que no es troba en cap manuscrit jurídic medieval (Hourihane 2002: 36-68). Juntament amb l'instrument musical del rei David, el miniaturista ha inclòs el ceptre amb la flor de lis —símbol de justícia—, suspès en l'aire. L'ambivalència entre un governant medieval i el monarca veterotestamentari d'Israel i Judà es proposava amb la voluntat d'exalçar la figura del primer com a rei del Poble elegit (Serra Desfilis 2007: 336-337). En conseqüència, que la miniatura fora excepcional i que transposara la identitat d'un rei de les Sagrades Escripures corrobora la preeminència del record de Jaume I com

a legislador respecte dels seus successors. Fou voluntat del municipi de València l'encàrrec del manuscrit i, per tant, l'elecció de la iconografia del David músic per a atorgar-li un estatus distingit al rei Jaume I? La resposta afirmativa és versemblant. La rúbrica inicial del còdex prova que la còpia dels documents es feu a partir de l'original de l'arxiu de la Sala del Consell —«In hoc libro est plena copia diligenter examinata regionum privilegiorum et cartarum existencium originaliter in archivo Sale Concilii civitatis Valentie»— i l'escut de l'urbs, amb la cimera del drac alat, està representat en diferents folis del còdex.

L'*Aureum opus* és una altra compilació jurídica que conté una il·lustració eloqüent de Jaume I. L'obra és una edició dels privilegis de la ciutat i del regne, hui dia conservada a la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu (sign. xvi/598). Està precedida per la narració de la conquesta de València; de fet, el títol complet de l'obra és «Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia cristianissimi regis Jacobi ipsius primi conquistatoris». El volum va ser preparat pel notari Lluís Alanyà i el va imprimir Diego de Gumiel el 30 d'octubre de 1515 (García Edo, 1999: xvi-xix). Amb la dedicatòria als jurats de València i a la glòria de l'urbs, l'obra s'imprimí uns pocs mesos abans de la mort de Ferran el Catòlic i, per tant, de l'extinció de la dinastia de la Corona d'Aragó. Aleshores, el record de Jaume I com a fundador i legislador era necessari: subratllava l'especificitat històrica del municipi i del regne, entitats agraciades amb privilegis des dels temps mateixos de la conquesta. L'«obra d'or» preservava aquestes regalies davant la mudança dinàstica que aleshores anava advertint-se en el tron reial (Serra Desfilis 2019: 49).

En el foli 6v, després de la portada amb l'escut de la ciutat i de l'índex de documents, es mostra l'entalladura de Jaume I. El monarca està representat com un guerrer, a cavall, amb capa, espasa i la cimera del drac alat sobre el casc. La il·lustració precedeix la narració de la conquesta de València del *Llibre dels feits*, que fou extreta, com es recorda en el mateix volum, del «registre autèntich de l'archiu del Consell de la present ciutat» (f. 7r). La tradició visual d'aquesta imatge tenia connotacions antiislàmiques i no només per ser l'estampa que antecedeix la història de la conquesta. El fet que l'impressor Diego de Gumiel usara la mateixa planxa xilogràfica per a la il·lustració del *Floriseo*, una novel·la similar

al Tirant lo Blanch impresa el 1516, posava en relleu fins a quin punt l'entalladura suggeria la idea d'un cavaller croat (Serra Desfilis 2019: 49). El text que acompanya la xilografia ho confirma: de Jaume «el Bo» destaca les conquestes de les Balears, València i Múrcia, així com la conversió dels temples dels sarraïns en esglésies per al culte catòlic.⁹ Aquesta dimensió del record del rei redundava en el propòsit polític del municipi segons el qual l'*Aureum opus* era una compilació que jugava un paper cabdal davant la incertesa que generava el canvi dinàstic.

3. Celebrar una croada

Des del 1338, la ciutat de València celebrava, anualment, la «festa de Sant Dionís» —també coneguda com a «festa de la conquesta»— per mitja d'un cerimonial que es mantingué al llarg dels segles XIV i XV. En el dia de Sant Dionís es commemorava la conquesta de la ciutat, que esdevingué efectiva aquell dia del 1238, quan Jaume I va entrar en l'urbs musulmana, que acabava de capitular. L'acte principal de la festa era una processó cívica que finalitzava amb la pronunciació d'un sermó a la catedral. Dues institucions estaven a càrrec de l'organització de la festa: el Consell i la Seu. La Seu arranjava el conjunt d'actes litúrgics: feia la vigília a la capella de Sant Dionís de la catedral, oficiava la missa matinal i dirigia la recitació d'oracions, himnes i responsoris en la processó. El Consell, per la seua part, feia la convocatòria de la festa per mitjà d'una crida pública, pagava el predicador del sermó i cedia l'estendard reial per a la desfilada. Era d'aquesta manera com el poder municipal i l'Església definien el significat espiritual i polític d'una commemoració oberta a tot el públic.¹⁰

9 «Si nescias ego sum rex Jacobus, ille primus, cognomento bonus, qui tribus infidelium sarracenorum regnis Balearico primum, Valentino deinde, Murcie postremo vi armorum a me subactis; et duobus ibidem edicularum milibus, quas sarraceni mezquitas appellant, in ecclesias catholice venerationis conversis et cristiano nomini restituitis.»

10 L'autor del present estudi ha estudiat el cerimonial de la festa i els seus objectius polítics en un article publicat recentment (Granell Sales 2022b). El treball de Narbona Vizcaíno (1997) és una referència primordial per a l'anàlisi de la festa del Nou d'Octubre.

Ramon Muntaner, autor d'una de les quatre grans cròniques i jurat de València el 1322 i el 1328 (Rodrigo Lizondo 2019), instà el rei d'Aragó i els prohoms de la ciutat perquè ordenaren la celebració de la conquesta de la mateixa manera que es feia a Mallorca. Prenent en consideració o no el suggeriment de Muntaner, el Consell municipal acordà la celebració anual del Nou d'Octubre el 1338, l'any del primer centenari de l'efemèride. S'implantà una processó en qualitat de manifestació pública d'agraïment a la divinitat amb motiu que Jaume I va incorporar la ciutat a la cristiandat: «Molt alt senyor en Jacme, de bona memòria, rey d'Aragó, pres e trasch de mans dels infeels e liurà aquella a feels cristians». La crida pública que se'n feu —la publicació en veu alta que anunciava la festa— va ser d'una retòrica implacable contra el musulmà: «Molt alt senyor en Jacme, rey d'Aragó, conquís e trasch de poder dels infeels següents la secta del abominable Massumet».¹¹

Hi havia un altre dia assenyalat del calendari litúrgic en què també es feia memòria de la conquesta de València: la festa de Sant Jordi, implantada pel Consell el 1341, tres anys després de la primera solemnització de Sant Dionís. La solemnització perpètua del dia del sant cavaller només es podia explicar per l'arrelament, en la societat valenciana, de la llegenda de la participació de sant Jordi en la conquesta:

[..] és estat ordenat que, a present e en per tots temps, la festa del benaventurat màrtir e cavaller de Déu sent Jordi sia colta e celebrada [...]. E que sia mercé e benignitat del nostre senyor Déu Jesucrist tot poderós, lo qual és vencedor de les batalles que do victòria a cristians contra los malvats sarrahins següents la secta del abominable Mahomet.¹²

El fragment de la consuetudina de la catedral que detalla el cerimonial de Sant Dionís aclareix: «Omnia sicut dictum est de Sancto Georgio» (Martí Mestre,

11 AHMV, Manuals de Consells, A-3, 29-IX-1338, ff. 245v-246v. Citat per Carreres Zacarés (1925: 4-5), entre altres.

12 AHMV, Manuals de Consells, A-4, 3-IV-1341, f. 40v. La ratificació de la solemnització de Sant Jordi dos anys després, el 1343, fou esmentada per Carreres i Candi (1916: 115).

Serra Estellés 2009, II: 286). En efecte, la successió de formalitats dels cerimonials del Nou d'Octubre i el del 23 d'abril eren idèntics. En la vespra de la festa es feia una processó dins de la seu. Al sendemà, de matí, s'oficiava una missa i, després, exhibint les relíquies dels respectius sants —la tibia de sant Dionís o el braç de sant Jordi, depenent del cas—, la processó desfilava pels carrers de la ciutat, recitant oracions i càntics d'agraïment a Déu, fins a entrar a l'església de Sant Jordi.¹³ En regressar a la catedral, un predicador recitava un sermó. Tant els acords del Consell i els bans públics com el cerimonial de les dues festes fomentaven la manera de concebre la conquesta com un esdeveniment providencial, assistit pels cels i assolit en perjudici de l'islam.

Aquest record de l'efemèride era anàleg al que proposava el municipi de Mallorca per a la commemoració cívica de la conquesta de la ciutat de Mallorca esdevinguda el 31 de desembre de 1229. No debades, com s'ha dit més amunt, Ramon Muntaner havia plantejat la celebració de la captura de València a imitació de Mallorca. La festa mallorquina de Sant Silvestre —hui «Festa de l'Estendard»— s'implantà dècades abans de la festa de Sant Dionís a València.¹⁴ Consistia en una processó que partia de la catedral, eixia extramurs pel portal de Sant Antoni —la porta per la qual irromperen les tropes de Jaume I el 31 de desembre de 1229—, assistia a un sermó sobre l'efemèride i, finalment, tornava a la catedral (Llompart Moragues 1968-1972; 1980; Alomar Canyelles 1998: 38-50). L'ordre i la forma del ritual mallorquí presentaven paral·lelismes amb el cerimonial anual de la festa de la primera croada a Jerusalem, coneguda com a festa de «l'alliberament de la ciutat sagrada», que se celebrà entre el

13 El 9 d'octubre de 1338 la desfilada va partir des de la seu i va anar fins al monestir de Sant Vicent de la Roqueta, on es va recitar el sermó (Narbona Vizcaíno 1997: 23-27); però des de mitjan segle XIV i fins al 1500 la processó anava a l'església de Sant Jordi, ubicada intramurs, al districte parroquial de Sant Andreu: «la processó tro a Sent Jordi e puyt tro a la seu de València». AHMV, Claveria Comuna, J-1, 11-X-1351, f. 12v. La notícia fou donada a conèixer recentment (Granell Sales 2022b).

14 La primera referència documental data del 1309 (Alomar Canyelles 1998: 20, 68). Quintana Torres (1998: 47) determinava el seu origen en el regnat de Jaume I; tanmateix, el fet de retrotraure la commemoració als orígens fundacionals del territori era una opció relativament freqüent que no sempre s'ajustava als fets. Per exemple, el municipi de València remuntava la celebració de Sant Jordi al segle XIII (Narbona Vizcaíno 1996: 318, nota 45).

1105 i el 1187 i, després, entre el 1228 i el 1244. A la Ciutat Santa, una processó eixia de l'església del Sant Sepulcre per a dirigir-se al Templum Domini, on feia estació. Una segona parada es feia a la secció nord-est de la muralla, en el punt en què una creu sobre els merlets indicava el lloc pel qual les tropes de Godofred de Bouillon irromperen en l'urbs el 1099. Davant d'aquell mur, els assistents escoltaven el sermó que rememorava la gesta (John 2015: 425-428; Gaposchkin 2017: 137-141, 162-164).¹⁵

Per la naturalesa dels cerimonials i dels fets rememorats anualment, les commemoracions d'aquestes tres ciutats, com a actes públics i multitudinaris, promouen la pervivència de l'ideal de croada. A València, la voluntat d'oposar-se als musulmans i de combatre'ls en distints àmbits era un terreny adobat per a la festa de la conquesta que es feu especialment palès en episodis destacats, com els tumults a la moreria que acabaren amb l'assalt violent del 1455 (Ruzafa 1990), les respostes bèl·liques als atacs de pirates barbarescos —d'entre els quals sobreix la Croada Santa contra Barbaria entre 1397 i 1399— (Ivars Cardona 1921; Ferrer i Mallol 1988; Díaz Borrás 1993) i la proclamació de la croada per part de Calixt III el 1453. A la ciutat del Túria, per tant, l'ideal de croada era una qüestió estructural: les institucions fomentaven la cohesió cívica entre els cristians conreant un imaginari col·lectiu advers a l'islam, la religió amb què coexistien dia a dia.

L'últim acte de les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi era la pronunciació, dins de la catedral, del «sermó de la conquesta». L'encarregat de fer-ho era un predicador pagat pel Consell. Hui dia no ens ha pervingut cap dels sermons medievals en els quals degué fer-se menció explícita de Jaume I; de fet, el més antic que es conserva data del 1666 i va ser pronunciat per Gaspar Blai Arbui-xec, predicador de la Congregació de Sant Felip Neri (Arbui-xec 1985). En la baixa edat mitjana els sermons es devien basar, sobretot, en el *Llibre dels feits*, com així feu Pere Antoni Beuter quan es complí el tercer centenari de la conquesta (Escartí Soriano 2012) o en els manuscrits que narraven, en concret, la

15 Una comparació més extensa de les tres festes en Granell Sales (2022a: 63-71).

Fig. 2: Escut, cadeneta, fre i brocat del cavall atribuïts a Jaume I, Museu Històric Municipal de València. Extreta de Wikipedia Creative Commons.

Fig. 3: Fotografia d'una part de la capella major de la catedral on s'observen les armes de Jaume I, fi del segle XIX. Foto: J. Martínez Aloy. © Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu.

conquesta de València —i que derivarien del mateix *Llibre dels feits*—. Exemplars d'aquestes dues tradicions textuales eren propietat del bisbe o del Consell i es conservaven a la seu, al palau episcopal o a la Casa de la Ciutat.¹⁶

El relat del predicador es complementava amb la visualització de les suposades armes de Jaume I, que, des del 1416, penjaven d'un dels pilars de la capella major de la catedral [figs. 2-3]. En efecte, les armes del rei —l'escut, l'esperó i el fre del cavall—, hui en dia en el Museu Històric Municipal, estigueren exposades en la catedral de València, prop de la «trona del sermó» (Sanchis Sivera 1909: 141-142; Bru i Vidal, Catalá Gorgues 1986: 20; Carrero Santamaría 2014: 360).¹⁷ Es creia que aquests objectes eren els mateixos que el monarca va portar durant l'ocupació de la ciutat. Fora o no realment així, la seua suposada originalitat estava avalada pel lloc en què s'exposaven i per les cerimònies que els exaltaven. Les armes pertanyeren al llinatge dels Pertusa

16 L'inventari de llibres de la seu de l'any 1418 conté «hun libre de paper hon és la conquesta del regne de València» (Sanchis Sivera 1930: 112). A l'inici del segle XV desaparegué del palau episcopal un còdex on s'escrivien les «canonice yspanie et captationis dicte civitatis et alie» (Sanchis Sivera 1999: 71-72). El 1425 Ignocent Cubells, escriptor, i Leonard Crespi, il·luminador, enllestiren una versió de la crònica de Jaume I per al Consell (Villalba Dávalos 1964: 216-217). A l'inici del segle XVI l'arxiu del Consell de la Casa de la Ciutat custodiava un altre exemplar de l'autobiografia del rei (Belenguier Cebrià 2009: 44). D'uns altres exemplars quatrecentistes en parla Escartí Soriano (2021: 32).

17 L'esperó fou robat a la fi del segle XIX.

perquè Joan de Pertusa les havia heretades, presumptament, del rei mateix, per haver sigut el seu armer durant la conquesta. Els membres d'aquesta nissaga, que assoliren el rang de cavallers el 1342, les disposaren en la seua capella de la catedral, fundada el 1348 sota l'advocació de Sant Dionís per a recordar el dia en què Jaume I entrà a València (Sanchis Sivera 1999: 225; Narbona Vizcaíno 1996: 302). L'exposició de les relíquies reials ennoblí el llinatge, també davant les mirades dels fidels que s'acostaven a la capella i que les observaven amb admiració, recordant l'efemèride i el monarca fundador. Tanmateix, el major grau d'exaltació dels vestigis materials del rei arribà anys després, l'11 de juliol de 1416, quan Guillem Ramon de Pertusa, com a successor de Joan de Pertusa, entregà les armes al capítol de la Seu, que ordenà penjar-les d'un pilar de la capella major, on romangueren al llarg del segle xv (Sanchis Sivera 1909: 157, nota 1). Amb la donació, els canonges i el bisbe de València, Hug de Llupià, es comprometien a oficiar anualment una missa cada 27 de juliol en commemoració de la mort de Jaume I i de l'ànima de Joan de Pertusa.¹⁸ La memòria del llinatge restava, així, unida a la de l'heroi de l'efemèride. La Seu, com a administradora de l'aniversari del traspàs del monarca —no celebrat a València des del 1372—, assumia una labor capital en la proclamació del record perquè, com estipula el document de la donació, les relíquies reials eren els objectes que rememoraven la conquesta del territori que havia pertanyut als sarraïns, enemics de la creu.¹⁹ Les armes, així doncs, adquirien especial significat quan es relacionava el seu valor històric amb el contingut del discurs del sermó del dia de Sant Dionís i de Sant Jordi.

Un objecte particular de les festes del Nou d'Octubre i de Sant Jordi relacionat amb les armes del rei era la bandera reial, exhibida i enalçada en la

18 La còpia del document es conserva a l'Arxiu de la Catedral de València (d'ara en avant ACV), lligall 63, vol. 10, 25-III-1703. Roc Chabàs, en els aclariments a Teixidor (1895, II: 480), transcriu les frases d'una taula col·locada sota les armes, la qual especificava les condicions de la donació i anunciava la capacitat mnemònica dels vestigis.

19 «Dominus Jacobus, Dei gratia rex Aragonum, felicis recordationis, cuius gesta magnifica per mundum resonant universum [...] civitatem et regnum Valentie ab infidelium sarracenorum Crucis inimicorum manibus eripuerit» (Teixidor 1895, II: 478).

processó cívica. L'estendard s'havia de traure des de la Casa de la Ciutat, car el govern municipal era l'encarregat de custodiar-lo i de sufragar les despeses que ocasionava.²⁰ Per a posar-lo en relleu a l'hora d'exhibir-lo, hi podien penjar flors i també una mena de reliquiariis amb imatges de sant Jordi o d'altres personatges celestials.²¹ Singularitzant-ne l'aparença i la veneració, l'estendard dels pals de gules en camper d'or era el mitjà de representació per excel·lència de la monarquia. Per si mateixos evocaven la figura del rei d'Aragó. Al capdavall, l'exhibició de la bandera palesava la lleialtat del municipi envers la monarquia al mateix temps que simbolitzava la jurisdicció i l'autonomia política del regne de València (Narbona Vizcaíno 2011: 450).

L'estendard també era més que això. Des del punt de vista de l'expressió simbòlica medieval, basada en la teoria sobre la imatge de sant Agustí (Boulnois 2008: 46-47), la bandera del monarca d'Aragó representava el rei mateix, era el mitjà substitutiu de la seua autoritat. Ramon Muntaner (2007-2014: 65-66) ho exemplifica quan narra un episodi del regnat de Pere el Gran en què el militar sicilià Conrad Llança proclamà: «Ben podets saber que el senyor rei d'Aragó és present ab nós en estes galees, que veus aquí lo seu estendard qui representa la sua persona».²² És plausible suposar que l'estendard que s'exhibia per Sant Dionís al·ludia a Jaume I: a més que es commemorava la seua conquesta, hi havia un personatge del cerimonial de la festa que recreava la figura del rei, el justícia criminal, que desfilava a cavall, portava sobrevesta i duia la dita bandera amb la cimera del drac alat.²³

20 L'inventari del 1481 de l'arxiu del racional de la Casa de la Ciutat indica on se conservava el penó (Vives i Liern 1900: 70-71). El municipi comprava flors «per obs de les maravelles de la dita bandera», AHMV, Claveria Comuna, J-73, 20-V-1489, ff. 15v-16r.

21 Tornem a citar l'inventari del 1481 transcrit per Vives i Liern (1900: 70-71): «Ítem dos relíquies o patenes de sent Jordi que-s meten en la bandera; lo hu ab ymatge de sent Miquel e de la Verge ab nou perletes. Ítem l'altre ab la creu de sent Jordi e la ymatge de sent Jordi ab set perletes». Abans d'aquesta data hi ha documentats dos reliquiariis d'or «per obs de la bandera en les processons que la ciutat fa en les festes de Sent Jordi e de Sent Dionís» (Narbona Vizcaíno 1996: 303, nota 24).

22 Altres testimonis similars són citats per Granell Sales (2022a: 80-81).

23 La confecció d'una senyera el 1459 evidenciava que el nou estendard devia estar coronat pel drac alat (Sevillano Colom 1966: 49-50).

Fig. 4: Taula central superior del retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma, ca. 1400, Victoria and Albert Museum. © Victoria and Albert Museum.

El justícia criminal mostrava una aparença similar a la de Jaume I en el retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma (Serra Desfilis 2018: 165). I, de fet, no ens pareix casual que el que commemoraven les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi trobara un reflex en la taula central del retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma [fig. 4]. La imatge mostra el xoc sagnant entre dos exèrcits: el dels cristians, encapçalats per Jaume I, sant Jordi, Bernat Guillem d'Entença i Guillem Aguiló, i el dels musulmans, capitanejats pel seu rei, qui està sent ferit de mort pel monarca cristià. L'escena, que suposadament representa la batalla del Puig, servia per a recordar la conquesta perquè reunia dos fets que es rememoraven en les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi: la intercessió del sant cavaller i la participació destacada de Jaume I, qui no estigué present en la batalla, segons atesten els documents (Miret i Sans 1918) i les cròniques, com la de Sant Joan de la Penya (Soberanas i Lleó 1961: 124) o l'autobiografia del monarca. Encara, al damunt de la taula de la batalla del Puig hi és la Mare de Déu, entronitzada i sent coronada per part dels àngels, Crist i l'Esperit Sant; una imatge de la protectora de les conquestes cristianes que feia ressò del factor providencial de la gesta. Així, tot i que els pintors o els seus mentors pogueren tenir en compte una font que narrara la batalla del Puig, l'objectiu de l'escena no era tant reviuere el relat, sinó la conquesta de València en la seua totalitat, tal com es feia en les festes urbanes. I si el retaule fou col·locat a l'església de Sant Jordi des que fou confeccionat (Gómez-Ferrer 2019: 162), estem acceptant, a més, que l'obra formà part del cerimonial de Sant Dionís i de Sant Jordi, atès que la processó cívica feia estació en aquest temple per a agrair la intercessió del sant guerrer en l'efemèride.²⁴

4. Recapitulació

El Consell municipal, l'òrgan executiu de la ciutat, va participar en la forja del record de Jaume I en fer un ús redundat de la figura del rei a través de

24 La relació entre el retaule i les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi ja ha estat posada en relleu (Granell Sales 2022b).

diferents mitjans i en contextos diversos. D'una banda, la idea del rei legislador per excel·lència, evidenciada en textos jurídics, lletres missives i en la miniatura extraordinària del llibre de privilegis d'Alzira, fou aprofitada com un argument històric que recolzava els interessos del municipi, tal com ja va subratllar Rubio Vela i com ho corroboren la intervenció del jurat Joan Mercader en les Corts del 1402 i la il·lustració de l'*Aureum opus*. De l'altra, la concepció del conqueridor es constata, recurrentment, per mitjà de festes commemoratives anuals que contribuïen a actualitzar l'ideal de croada. Aquestes manifestacions performatives que evocaven el passat fundacional fomentaven la cohesió cívica entre els cristians, però, alhora, propiciaven la fragmentació de la coexistència amb els mudèjars per la retòrica de les crides públiques, la successió d'actes dels cerimonials i el contingut dels sermons. I tot açò amb la connivència, promoció i participació de la Seu, institució que custodiava les suposades armes del rei com a relíquies que simbolitzaven la guerra i victòria contra els musulmans, considerats enemics de la creu.

Bibliografia

- ALIAGA, J.; COMPANY, X.; TOLOSA, L. (2007) *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna. II: Llibre de l'entrada del rei Martí I*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- ALOMAR CANYELLES, A. I. (1998) *L'Estendard, la festa nacional més antiga d'Europa (s. XIII-XXI)*, Palma, Documenta Balear.
- ARBUIXEC, G. B. (1985) *Sermó de la Conquesta de la molt insigne, noble, leal, coronada ciutat de València*, València, París-València/Gironi Vilagrassa.
- BAYDAL, V. (2011) *Els fonaments del pactisme valencià. Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al regne de València (c. 1250 - c. 1365)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2 vol.
- BELNGUER CEBRIÀ, E. (2009 [1a ed. 1984]) *Jaume I a través de la història*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- BRU I VIDAL, S.; CATALÁ GORGUES, M. Á. (1986) *L'arxiu i museu històric de la ciutat de València*, València, Ajuntament de València.
- BURKE, P. (1995 [1992]) *La fabricación de Luis XIV*, Madrid, Nerea.

- CARRERAS I CANDI, F. (1916) «Introducció a la festa de Sant Jordi en la Corona d'Aragó», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 256 (26), pp. 113-120.
- CARRERES ZACARÉS, S. (1925) *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*, València, Hijo de F. Vives Mora, 2 vol.
- CARRERO SANTAMARÍA, E. (2014) «La catedral de Valencia, la liturgia desbordada», dins E. Carrero Santamaría (coord.), *Arquitectura y liturgia: el contexto artístico de las consuetas catedralicias en la Corona de Aragón*, Palma de Mallorca, Objeto Perdido, pp. 341-393.
- CINGOLANI, S. N. (2008) *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Base.
- CORTÉS, J. (2001) *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie*, València, Universitat de València.
- DÍAZ BORRÁS, A. (1993) *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia: la ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*, Barcelona, CSIC.
- ESCARTÍ SORIANO, V. J. (2012) «Jaume I, el “Llibre dels feits” i l'humanisme: un model 'valencià' per al cesarisme hispànic», *eHumanista/IVITRA* 1, pp. 128-140.
- (2021) *Jaume I en la memòria d'un poble. El rei Conqueridor en la literatura i en la historiografia, del segle XIII al XX*, València, Generalitat Valenciana.
- FERRER I MALLOL, M. T. (1988) *La frontera amb l'Islam en el segle XIV: cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, CSIC.
- FERRERO, R.; GRAULLERA, V. (dirs.) (2006) *Furs de Valencia*, València, Ajuntament de València, 2 vol.
- GAPOSCHKIN, M. C. (2017) *Invisible Weapons. Liturgy and the Making of Crusade Ideology*, Nova York, Cornell University Press.
- GARCÍA EDO, V. (1999) «Introducció», dins V. García Edo et. al. *Obra de oro de los privilegios reales de la ciudad y del reino de Valencia, con la historia del cristianísimo Rey Jaime, su primer conquistador*, València, Ajuntament de València, pp. XIII-XXVIII.
- (2008) *La obra legislativa de Jaime I de Aragón (1208-1276)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I/Consell Social.
- GÓMEZ-FERRER LOZANO, M. (2019) «Arte mueble de la orden de Montesa en los siglos XV y XVI», dins Y. Gil Saura, E. Alba Pagán i E. Guinot Rodríguez (eds.), *La Orden de Montesa y San Jorge de Alfama. Arquitecturas, imágenes y textos*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 157-180.
- GRANELL SALES, F. (2017) «La (re)construcció visual i retòrica de Jaume I a la Festa de l'Estendard de Mallorca durant l'època foral», *Scripta* 9, pp. 194-207.
- (2022a) *L'aura de la memòria. La imatge de Jaume I en la València baixmedieval (ca. 1338 – ca. 1538)*, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València.
- (2022b) «Commemorating a Providential Conquest in Valencia: The 9 October Feast», *Religions* 13 (4), en línia: <https://www.mdpi.com/2077-1444/13/4/301>

- GUINOT RODRÍGUEZ, E. (2012) «Organització del poder, organització del territori en temps de Jaume I», dins R. Narbona Vizcaíno (coord.), *Jaume I i el seu temps 800 anys després*, València, Universitat de València/Fundació Jaume II el Just, pp. 73-91.
- HOURIHANE, C. (2002) *King David in the Index of Christian Art*, Princeton, Princeton University Press.
- IVARS CARDONA, A. (1921) *Dos creuades valenciano-mallorquines a les còstes de Berbería, 1397-1399*, València, Olmos y Juan.
- JOHN, S. (2015) «The “Feast of the Liberation of Jerusalem”: Remembering and Reconstructing the First Crusade in the Holy City, 1099-1187», *Journal of Medieval History* 41 (4), pp. 1-23.
- LOMPART MORAGUES, G. (1968-1972) «Cortejos luctuosos y patrióticos en la Mallorca medieval», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 23, pp. 314-331.
- (1980) «La Festa de l'Estandart d'Aragó, una litúrgia municipal europea en Mallorca», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* 37-38, pp. 7-34.
- MARTÍ MESTRE, J.; SERRA ESTELLÉS, X. (2009) *La consuetud de la seu de València dels segles XVI-XVII. Estudi i edició del Ms. 405 de l'ACV*, València, Facultat de Teologia de Sant Vicent Ferrer, 2 vol.
- MIRET I SANS, J. (1918) *Itinerari de Jaume I El Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MOLINA I FIGUERAS, J. (2018a) «Légende et image. Jacques Ier d'Aragon et la création d'un mythe historiographique et visuel de la monarchie (13e-14e siècles)», dins A. Cortijo Ocaña (ed.), *Chivalry, the Mediterranean, and the Crown of Aragon*, Newark, Juan de la Cuesta, pp. 131-150.
- NARBONA VIZCAÍNO, R. (1995) *Valencia, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas. 1239-1418*, València, Ajuntament de València.
- (1996) «Héroes, tumbas y santos: la conquista en las devociones de Valencia medieval», *Saitabi* 46, pp. 293-320.
- (1997) *El nou d'octubre: ressenya històrica d'una festa valenciana (segles XIV-XX)*, València, Generalitat Valenciana.
- (com.) (2008) *Jaume I Legislador* [catàleg d'exposició], València, Generalitat Valenciana.
- (2011) «La memoria de la conquista de la ciudad de Valencia (siglos XIII-XVI)», dins V. Lamazou-Duplan (coord.), *Ab urbe condita. Fonder et refonder la ville: récits et représentations (second Moyen Âge – premier XVIIe siècle)*, Pau, Presses Universitaires de Pau et des Pays de l'Adour, pp. 445-462.
- QUINTANA TORRES, A. (1998) *La Festa de l'Estandart. Cultura i cerimonial a Mallorca (segles XIV-XX)*, Barcelona, Afers.
- RAMÓN MARQUÉS, N. (2005) *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica: desde los inicios hasta la muerte de Alfonso V El Magnánimo*, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València, 2 vol.

- (2007) *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Esport/Biblioteca Valenciana.
- (2021) «El poder a través de la imatge. La representació de los reyes de la Corona de Aragón en el Libro de privilegios de la villa de Alzira (Valencia) c. 1380-1391», *Clio Themis* 21, en línia: <https://publicacions-prairial.fr/cliothemis/index.php?id=1822>
- RODRIGO LIZONDO, M. (2019) «Ramon Muntaner i la ciutat de València», dins J. A. Aguilar, S. Martí i Xavier Renedo (eds.), *Dits, fets i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 11-38.
- ROMEU, S. (1970) «Catálogo de Cortes valencianas hasta 1410», *Anuario de Historia del Derecho Español* 40, pp. 581-607.
- (1972) «Los fueros de Valencia y los fueros de Aragón», *Anuario de Historia del Derecho Español* 42, pp. 75-116.
- RUBIO VELA, A. (1993) «L'escrivania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents», *Caplletra* 15, pp. 127-162.
- (1998) *Epistolari de la València medieval*, València, Institut de Filologia Valenciana, 2 vol.
- (2008) «Jaime I. La imatge del monarca en la Valencia de los siglos XIV-XV», dins G. Colón, T. Martínez (eds.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló de la Plana, Fundació Germà Colón Domènech, pp. 129-155.
- (2012) *El patriciat i la nació: sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Castelló de la Plana, Fundació Germà Colón Domènech.
- RUZAFÀ GARCÍA, M. (1990) «Façen-se cristians los moros o muyren!», *Revista d'Història Medieval* 1, pp. 87-110.
- SANCHIS SIVERA, J. (1909) *La catedral de Valencia: guía histórica y artística*, València, París València.
- (1930) «Bibliologia valenciana», *Anales del Centro de Cultura Valenciana* 6, pp. 81-132.
- (1999) *Estudis d'història cultural* (edició, introducció, bibliografia i notes a cura de Mateu Rodrigo Lizondo), València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- SERRA DESFILIS, A. (2007) «En torno a Jaime I: de la imatge al mito en el arte de la Corona de Aragón de la Baja Edad Media», dins V. Mínguez Cornelles (ed.), *Visiones de la monarquía hispánica*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 321-348.
- (2018) «Memorias de reyes y memorias de la ciudad. Valencia entre la conquista cristiana y el reinado de Fernando el Católico (1238-1476)», *Codex aquilarensis* 34, pp. 143-168.
- (2019) «A Search for the Hidden King: Messianism, Prophecies and Royal Epiphanies of the Kings of Aragon (circa 1250-1520)», *Arts* 143 (8), pp. 29-55.
- SERRANO COLL, M. (2008) *Jaime I el Conquistador: imàgenes medievals de un reinado*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

- (2015) *Effigies Regis Aragonum. La imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- SEVILLANO COLOM, F. (1966) *El «Centenar de la Ploma» de la ciutat de València: 1365-1711*, Barcelona, Rafael Dalmau.
- SOBERANAS I LLEÓ, A.-J. (ed.) (1961) *Crònica General de Pere III el Cerimoniós: dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*, Barcelona, Alpha.
- VILLALBA DÁVALOS, A. (1964) *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- VIVES I LIERN, V. (1900) *Lo rat penat en el escudo de armas de Valencia*, València, Emilio Pascual.